

TINTINGAN FILOLOGI *SERAT CENDRAGENI*

Rizki Fitriana

S-1 Pendidikan Basa lan Sastra Dhaerah, Fakultas Basa lan Seni, Universitas Negeri Surabaya
Rizkifitriana@mhs.unesa.ac.id

Dra. Suwarni, M.Pd.

Dhosen Jurusan Pendidikan Basa lan Sastra Dhaerah, Fakultas Basa lan Seni,
Universitas Negeri Surabaya

Abstrak

Naskah kuno mujudake salah siji warisan budaya Jawa sing njerone ngandhut piwulangan-piwulangan wigati jaman kawuri. Salah sijin naskah kuno yaiku *Serat Candrageni* sing kalebu salah siji asil kasusastran Jawa anyar. Serat iki ngandharake kawruh bab tetembungan pangraken taun candrasengkala/ sengkalan. Saperangan bab kang bakal diandharna ing panliten iki antarane: (1) kepriye wujud naskah *Serat Candrageni*?, (2) kepriye suntingan teks *Serat Candrageni*?, (3) bab apa wae sing diemot sajrone *Serat Candrageni*?. Ancas panliten iki kanggo njelentrehake wujud lan suntingan teks *Serat Candrageni*. Saliyane iku kanggo medhar kawruh bab sengkalan sajrone serat.

Panliten iki nggunakake pamarkan filologi, kanthi nggunakake edhisi kritis. Kanggo mahami isi sing diandharna sajrone naskah, panliti ngetrapake metodhe *hermeneutika*/tafsiran. Asil saka deskripsi teks diweruhi dene *Serat Candrageni* iki wujud gancaran sing kahanane isih apik. Suntingan teks ngasilake 135 tembung sing dilebokake sajrone kritik teks, dene miturut pamawase panliti ana 91 tembung sing prelu dikomentari. Saliyane iku panliten iki uga neliti bab-bab kang diemot sajrone *Serat Candrageni*. Serat iki ngemot kawruh ngengengi tembung sengkalan. Kawruh bab sengkalan banjur diperang dadi telu yaiku angka-angka sengkalan, landhesan panggolongan angka, lan kapercayan tradisi Hindu.

Tembung wigati : Sengkalan, *Serat Candrageni*

PURWAKA

Naskah mujudake karya sastra kang ngandhut piwulang-piwulang luhur sing diandharake dening pangriptane kanthi cara sinurat. Barried (1994:1) ngandharake yen pasinaonan ngenani naskah kuna isih dilakokake nganti saiki, amarga ana anggepan ing njerone naskah iku ngandhut nilai-nilai sing isih *relevan* marang panguripan ing bebrayan saiki. Cundhuk marang pamanggihe Barried, miturut Suwarni (2011:6) budaya *ideal* sajrone naskah kasebut nganti saiki isih akeh sing trep yen digunakake sajrone panguripan. Akeh banget nilai becik kang kinandhut sajrone naskah Jawa kayata pandoming urip, agama, moral, budaya, sejarah, primbon, lan sapiturute.

Salah siji naskah kang ngemot bab budaya Jawa yaiku *Serat Candrageni*. *Serat Candrageni* iki wujud gancaran sing isine ngenani cak-cakan panulisan taun candrasengkala kanthi wujud sengkalan, ing njerone ngandharna tembung-tembung mawa watek wilangan sing digunakake sajrone panulisan sengkalan. Tembung-tembung kang dimaksud dijelentrehna saka watak nol nganti watak sanga. *Serat Candrageni* iki saiki disimpen ing Perpustakaan Proklamator Bung Karno Blitar, dene pehak perpustakaan dhewe ngendhika yen naskah iki asale hibah saka Perpustakaan Yayasan Idaya, Jakarta. Wujud naskah isih apik lan wutuh, tegese kaca sing rusak sithik banget. Senajan tulisane kurang cetha, nanging isih bisa trewaca kanthi becik. *Serat Candrageni* iki kagolong naskah *deskriptif* sing isine ringkes, njerone mung

kaperang dadi 40 kaca sing ditulis nggunanake aksara Jawa.

Serat Candrageni iki bisa digolongake sajrone naskah asil kasusastran Jawa anyar. Basa sing digunakake sajrone serat kagolong tembung-tembung Jawa anyar, penganggone basa Jawa kuna wus sithik banget, luwih akeh tembung Jawa anyar. Saliyane iku kertas sing digunakake kanggo nulis kagolong isih apik yen dibandingake karo naskah-naskah liya sing uga disimpen ing Perpustakaan Proklamator Bung Karno.

Filologi nggayutake ilmu marang karya sastra lawas kang awujud seratan. Studi marang karya tulis lawas iki ditindhakake amarga anane anggepan yen sajrone paninggalan tulisan lawas iku ngandhut isi sing bisa ngewenehi informasi ngenani masyarakat jaman kawuri, Istanti (2013:3). Pramila kanggo nyinaoni lan ngerteni isi sawijine seratan lawas iki diperlokake daya kanggo ndhudhah nilai-nilai sing ana ing njerone. Panliten iki nggunakake naskah *Candrageni* minangka objek kajian tunggal, utawa diarani panliten filologi modern. Katrangan ing ndhuwur tegese beda marang panliten naskah tunggal (*codex unicus*), sing diarani naskah tunggal yaiku naskahe mung siji ing dunya utawa ora mawa *variasi*. Filologi modern mujudake sala siji aliran filologi kang mawas *variasi* minangka wujud kreasi kanggo ngerteni teks.

Kagiyatan kang ora bisa dipisahake sajrone panliten filologi yaiku suntingan teks. Suntingan teks ditindhakake supaya bisa ndadekake *Serat Candrageni*

bisa trewaca, trewaca ing kene maksude teks kang disuguhake bisa ditampa lan dipahami dening pamaca ing jaman saiki. Suntingan kang ditindhakake nggunakake pamarkan edisi *kritis*, yaiku nerbitake naskah kanthi mbenerake kaluputan-kaluputan tulisane, Istanti (2013:40). Suntingan teks edhisi *kritis* iki ngetrapake ejaan kang dibenerake, dene yen ana kaluputan bakale diwenahi komentar. Owah-owahan marang kaluputan panulisan mau diwenahi komentar lan cathethan khusus sing diarani aparat kritik.

Saperangan pakar filologi ngandharake yen studi filologi iki ancane kanggo ndhudhah warta-warta nalika jaman kawuri lumantar naskah sing isih bisa diwarisi nganti jaman saiki. Kango mujudake ancane kasebut tamtune diperlokake daya lan kewasisan kanggo bisa ngerteni isi teks kang kawedhar sajrone naskah. Nanging masalah sing dialami dening panliti dhewe yaiku anggone mangerteni isi teks sajrone naskah. Amarga panulisan naskah mujudake panggambaran kahanan masyarakat ing jaman kawuri sing beda marang kahanan jaman saiki. Bab iku kadhang ngangelake panliti anggone ngerteni isine naskah, pramila digunakake metodhe *hermeneutika* sing dirasa paling cocog digunakake sajrone panliten naskah. Metodhe *hermeneutika* uga diarani metodhe tafsiran, metode iki digunakake supaya luwih nggampangna panliti anggone ngerteni makna sastra kang ana ing suwalike struktur.

Serat utawa naskah kang wus ditafsirake maknane, banjur bakal bisa dingerteni apa isine. Kaya kang wus diandharake sadurunge, isi sajrone *Serat Candrageni* iki ngenani tembung-tembung mawa watek wilangan sing digunakake sajrone panulisan sengkalan. Ing njerone ngandharake cak-cakan panulisan taun candrasengkala kanthi wujud sengkalan. Cak-cakan mau dijelentrehake lumantar tembung-tembung kang dianggep nduweni watek wilangan, mula *Serat Candrageni* iki isine njelentrehake tembung-tembung kang ngemu watek wilangan, saka tembung watak nol nganti watak sanga.

Sengkalan yaiku panulising angka taun sing sinandi ing tetembungan (ukara) utawa prase tartamtu kang dirakit kuwalik (Bratakesawa, 1952). Tegese cara pangitungan lan macane saka mburi mengarep. Sengkalan diperang dadi loro, yaiku sengkalan sing ditulis arupa tetembungan lan arupa gambar. Sengkalan sing ditulis kanthi wujud tetembungan utawa ukara diarani sengkalan lamba, dene sengkalan sing wujud arupa gambar diarani sengkalan memet.

Panulisan sengkalan digunakake leluhur Jawa kanggo ngandharake taun, biyasane kanggo nerangake taun diserate karya sastra. Seratan sing ana ing karya sastra iki padatanane jinis sengkalan lamba. Dene sengkalan memet biyasane ditemukake ing monumen, tugu, gapura, lsp. Panulisan sengkalan mligi nggunakake basa sing ora kaya

padatanane, yen biyasane panulise taun nggunakake angka utawa wilangan, nanging panulise taun ing sengkalan iki disimbolake marang tetembungan kang karakit apik.

Underane panliten iki ana telu, yaiku (1) kepriye wujud naskah *Serat Candrageni*?, (2) kepriye suntingan teks *Serat Candrageni*?, (3) bab apa wae sing diemot sajrone *Serat Candrageni*?. Ancane panliten iki kanggo njelentrehake wujud lan suntingan teks *Serat Candrageni*. Saliyane iku kanggo medhar kawruh bab sengkalan sajrone serat.

TINTINGAN KAPUSTAKAN

Panliten Kang Saemper

- 1) Panliten saemper sing sapisan ditindhakake dening Siti Ekawati (2015). *Mistik Jawi sajrone Serat Krajan (Tintingan Filologi)*. skripsi FBS. Panelitian iki nggunakake pamarkan filologi modern kanthi edhisi diplomatik. Metode kang digunakake yaiku *hermeneutika* lan *semiotika* kanggo ngonceli kasusastran kang wujud naskah *Serat Wirid Kerajan* kanthi penapsiran, supaya bisa ngerteni isine naskah. Saliyane iku uga nggunakake tintingan interteks kanggo nggoleki sesambungan santaraning *Serat Wirid Kerajan* lan *Serat Wirid Hidayat Jati*. Panlitene ngasilake suntingan teks arupa tetembungan sing cacahé 118 tembung. Saliyane iku panliten iki uga ndhudhah anane kapitayan Jawa arupa ilmu kanggo nggayuh kasampurnaning urip lan ilmu manunggaling kawula Gusti.
- 2) Panliten sabanjure yaiku dening Nisfullailah Maulidiyah (2015). *Pangetraping Primbon Jampi Jawi Ing Bebrayan Jawa*. Skripsi FBS. Isi saka panliten iki yaiku ngandharake pangetraping *Primbon Jawi* ing bebrayan Jawa. Panlitene ora ngandharake kritik teks, nanging luwih mujudake panliten ngenani sastra kang ngrembug babahan kabasan, kasastran, lan kabudayan tumrap asil budaya manungsa jaman biyen kang awujud manuskrip. Panliten iki ngasilake sesambungan kang mangaribawani antaraning naskah *Primbon Jampi Jawi* marang gegambarane Desa Gondowido (papan dianakake panliten), lan maneka jinis panampane masyarakat tumrap isi primbon sing ditrapake sajrone petungan-petungan kadadeyan tartamtu.
- 3) Kaping telu yaiku panliten dening Riangga Priyo Sudarso (2016). *Teges lan Werdine Sengkalan Lamba sajrone Kasusastran Jawa*. skripsi FBS. Panliten iki nggunakake pamarkan panliten basa kanthi tintingan semantik. Isine ngandharake lan njelentrehake teges lan werdine sengkalan lamba ing karya sastra Jawa. Asil saka panliten iki yaiku merang teges sengkalan dadi loro antarane yaiku saka teges leksikal, lan teges gramatikal. Dene werdi sajrone sengkalan diperang

dadi telu yaiku darbe werdi kahanan, darbe werdi pangarep-arep, lan darbe werdi watak.

Senajan wus akeh panliten kang nggunakake pamarkan filologi nanging tamtune panliten iki ndhuweni pambedan marang panliten liyane kang wus ana. Sepisan saliyané objek *Serat Candrageni* iki durung tau ditliti, kaping pindho bab kang dadi pambeda yaiku isine serat. Isi naskah *Serat Candrageni* iki ndhudhah bab sengkalan lan uga nliti kawruh kang kaemot sajrone serat sing gegayutan kelawan tembung-tembung panyimbol watak angka ing sengkalan.

Filologi

Filologi minangka salah siji disiplin ilmu kang digolongake sajrone ilmu khasanah kasusastran amarga kahanane kang gayutane marang teks-teks sastra. Istilah filologi kanthi etimologis dhasare saka tembung *filos* 'tresna' lan *logos* 'tembung', pramila tembung filologi nuwuhake makna tresna marang tetembungan. Djamaris (2002:6), ngandharake yen filologi kanthi cara harfiah tegese tresna marang tetembungan. Cundhuk marang werdine filologi yaiku tresna tetembungan, panliten iki munjerake kajiane marang tetembungan sing ditintangi, dibenerake, dibandingake, dijelasake asale lan sapiturute sahingga cetha wujud lan tegese. Laras marang pangrembakane ilmu, kajian filologi kang tegese tresna marang tetembungan banjur kawawas luwih jembar dadi tresna marang ilmu.

Filologi iku ilmu sing gayutane marang naskah lawas. Amarga sajrone naskah lawas mbabarake bab-bab kang isine gegayutan kelawan teks, pramila *studi filologi* sanjabane nelaah aspek pernaskahan, uga kanthi sistematik lan metodik ngupaya kanggo ngawedhar teks-teks lawas sing dununge ana sajrone naskah. Panliten filologi ora mung sewates munjerake kagiyatane marang kritik teks, sarta komentar panjlentrehan kritik, nanging uga nintangi kabudayan sawijine bangsa adhedhasar naskah. Mitut Istanti (2013:34) lumantar studi filologi kita bisa ndhudhah panguripan ing jaman kawuri kang disajekake kanthi teks kang trewaca dening masyarakat modern. Lumantar kagiyatan ndhudhah isi sing kakandhut sajrone naskah-naskah klasik saliyané bisa ngaweruhi sejarah bangsa, kita uga bisa ngerteni nilai-nilai moral lan kabudayan luhur kang dianut dening masyarakat ing jaman-jaman kawuri.

Sajrone panliten filologi kita bakal nepungi istilah naskah jamak, naskah jamak iki tegese saperangan naskah sajenis sing tuwuh jalaran anane daya panyalinan. Sajrone studi filologi fenomena iki diarani variasi teks sajrone naskah lawas. Mawas marang fenomena iki, nuwuhake ancasa kerja marang studi filologi. Ancas kasebut ana loro yaiku filologi kang mawas *variasi* minangka wujud *korup* utawa diarani **filologi tradisional**, ancasa kerjane kanggo nemokake wujud teks asal utawa nemokake wujud kang

paling nyidheki teks asal, Mulyani (2014:9). Mulyani banjur ngandharake ancasa kaping pindho yaiku, filologi mawas *variasi* minangka wujud kreasi, utawa diarani **filologi modern**. Ancasa kerjane kanggo nemokake makna kreasi kang tuwuh sajrone *variasi*. Filologi modern kajiane mawas '*variasi*' minangka wujud kreasi kanggo ngerteni teks, nafsirake, lan mbenerake.

Deskripsi Naskah

Ndeskripsikake naskah iku sawijine daya sing wiwitan kudu ditindhakake dening panliti filologis. Deskripsi naskah dhewe yaiku gegambaran ngenani peprincen wujud fisik naskah utawa isine naskah kanthi singkat, ancasa kanggo menehi peprincen naskah sing are ditliti. Miturut Djamaris (2006:12) deskripsi iku kudu nggatekake nomer naskah, ukuran naskah, tulisan naskah, tulisan naskah, basa kang digunakake, kolofon lan perangan gedhene crita utawa isi sajrone naskah.

Mulyadi (1994:38-42) ngurutake ana 19 nomor kaca kang perlu dideskripsikake ditambah ringkesan carita, cathetan liyan-liyane, lan panjlentrehan ringkese kayata irah-irahan naskah, panggon panyimpenan naskah, panggon panyimpenan naskah, nomor naskah, ukuran kaca, cacahé kaca, cacahé gatra, dawane gatra, aksara, basa, kertas, cap kertas, *chain line* 'garis kandel' lan *laid line* 'garis tipis', kuras, garis pandom, identitas pangarang/panyalin, wektu lan panggon panyalinan, kahanan naskah, sing ndhuweni naskah, sing ngolehi naskah, gambar lan ilustrasi.

Sakabehe pretelan deskripsi naskah ing ndhuwur ora kabeh bisa dicakkake ing sawijine naskah. Tuladhane kaya cap kertas, *chain line* 'garis kandel' lan *laid line* 'garis tipis' iku mung bisa ditemokake ing naskah sing ditulis ing kertas Eropa Saputra (2008:84). Umume kertas Eropa wus nggunakake alas tulisan cethakan pabrik, banjur ditemokake cap sing padatané nudhuhake pabrik kang mroduksi utawa tahun diproduksi kertas. Gambar, iluminasi, lan rubrikasi uga ora mesthi diduweni saben-saben naskah, pramila mung saperangan pangarang naskah wae sing ngewenehi gambar utawa iluminasi ing karangane.

Suntingan Teks

Wus diandharake ing sub bab sadurunge yen naskah lan teks iku bebasan raga lan jiwane manungsa, kalorone kanthi cara substansi padha-padha mepegi siji marang sijine. Katrangan ing ndhuwur bisa didhudhut yen punjere naskah iku ana ing njerone teks, amarga sakabehe isine naskah kakandhut sajrone tulisane (teks). Tamtune butuh daya kanggo ndhudhah lan ngaji isine naskah. Dikaji iku dhewe tegese ora mung sewates diwaca wae, nanging uga dionceki apa wae sing ana ing njerone. Isi kang diolehi mau bisa didhudhut perangan sing isih laras ing jaman saiki, banjur bisa didadhekake pasinaonan utawa sarana seserepaning urip.

Bab iki sing dadi salah siji lelandhesan didegake studi filologi iku dhewe, yaiku mujudake upaya kang dilakokake marang paninggalan tulis jaman kawuri kanggo digoleki nilai-nilai jaman biyen, Baried, (1994:2). Nyinaoni naskah jaman biyen dudu masalah sing gampang, ora jarang panliti sing wis wasis wae ngalami kesukeran anggane ngaji isi naskah. Amarga kahanan ditulise naskah wus beda marang kahanan kang ana ing jaman saiki, bab iki bisa ngengingi budaya masyarakat, kahanan masyarakat, tulisan, wujud kertas, tinta, lan sapanunggal. Kamangka kadhang ndhadhekake naskah kasebut ora trewaca, trewaca tegese bisa dingerteni dening pamaca jaman saiki. Saka fenomena iku, studi filologi ndhadhekake metode suntingan teks kanggo ngasilake sawijine produk sing bisa trewaca dening masyarakat awam.

Tahap sing paling wigati sajone panliten filologi yaiku tahap suntingan teks. Kanggo nyuguhake teks kang trewaca dening masyarakat modern, perlu ditindhakake metode panyuntingan teks. Ing bukune, Faturrahman (2015:88-94) merang metode suntingan teks dadi papat antarane (1) edhisi *faksimile*; (2) edhisi diplomatik; (3) edhisi kritis; lan (4) edhisi campuran. Dene Istanti (2013:39) merang metode panyuntingan teks antarane metode edhisi diplomatik, metode edisi kritis, lan metode edisi panyelarasan ejaan.

Edisi diplomatik yaiku metode kanggo nerbitake sawijine naskah tanpa ngewuwuhi owah-owahan. Metode iki nggunakake daya panyalinan teks, saka aksara naskah marang aksara latin tanpa ngowahi. Edisi kritis yaiku nerbitake naskah kanthi mbenerake kaluputan-kaluputan lan bab-bab kang ora disengaja dening pangriptane. Ana daya *rekonstruksi* teks sajrone metode iki, ing njerone ana owah-owahan panyunting arupa pambeneran, pangurangan, pawuwuhan, utawa panggantenan. Kagiyatan kasebut oleh dilakokake sewates ana lelandhesan teori kang trep lan asile bisa dijaluki tanggung jawab. Edisi kaping telu yaiku panyelarasan ejaan, tegese mbenerake kaluputan-kaluputan lan bab-bab kang ora disengaja panulise kanthi paugeran ejaan kang trep.

Kritik Teks

Naskah asli yaiku naskah induk sing dadi lelandhesan ditulise naskah-naskah salinane, pramila isi saka naskah induk dianggep paling asli lan murni. Ing kene tugas utama ahli filolog yaiku nyunting naskah sahingga bisa ngasilake sawijine teks sing isine meh padha utawa nyidheki naskah asline. Pramila dilakokake kritik teks sajrone studi filologi, minangka metodhe kanggo mujudake tujuwan iku. Kagiyatan kritik teks ditindakake kanggo mbenerake naskah lan teks sing rusak utawa dianggep kena owah-owahan. Anane panyalinan naskah ndhuweni maneka ancas saka pangriptane, mula kagiyatan

kritik teks ditindakake supaya ora owah adoh saka naskah asline.

Kritik teks miturut Baried (1994:61) asale saka tembung basa Yunani yaiku *krites* sing nduweni teges *hakim*, lan *krien* tegese *menghakimi*. Baried uga ngandharake yen kritik teks kuwi mujudake kagiyatan menehi evaluasi marang teks, nliti lan nyocogake teks ing papan kang bener. Purnomo (2007:10) ngandharake yen kritik teks yaiku upaya kang ditindakake kanggo ndandani, nglurusake uga *representasi* maneh naskah lan teks kanthi ancas kanggo nemokake teks kang *representatif* utawa bisa dipercaya. Kagiyatan iki dilakokake kanthi pangajab supaya asil panliten ora owah marang apa kang dikarepake utawa meh sampurna.

Aparat Kritik

Sajrone nglakokake *intervensi*, yaiku kaya pangowahan teks, pawuwuhan, lan pangilangan teks sing dianggep perlu kudu dilakokake kanthi ati-ati banget. Pambeneran teks diusahakake duwe lelandhesan saka bahan referensi teks panyengkuyung liyane (naskah pandukung), banjur digayutake marang pangetrapan ejaan sing trep. Bab-bab kang ditemokake minangka kaluputan sajrone panulisan teks, bakal dicathet ing papan khusus sing diarani aparat kritik. Aparat kritik (Latin: '*apparatus criticus*', Inggris: '*critical apparatus*'). Anane aparat kritik iki uga bisa nuwuhake panemu kang anyar marang pamacane. Amarga katerangan sajrone aparat kritik diandharna kanthi cetha apa kang dadi kaluputan marang peranan sing arep dibenerna, kanthi komentar sing ndhuweni lelandhesan.

Purnomo (2013:61) sajrone pangrembakane, aparat kritik tau didunungake ing ngisor teks kang diterbitake, nanging pungkasaning pangrembakan ilmu filologi peranan iku didunungake ing mburi kapisah marang teks kang disuguhake. Aparat kritik iki bisa dadi referensi pamaca kanggo mriksa lan mbandingake komentar marang wacan sing ana ing naskah.

Sengkalan

Berg (1985:154) ngandharake istilah sengkala yaiku owah-owahane tembung saka basa sansekerta *Syakala*, sing artine "taun Syaka" utawa "wayah Syaka". Nanging ing kene Berg luwih nyundhukake istilah sengkala mau marang tembung "*kronogram*", yaiku rakitaning tembung, sing saben tembung ndhuweni nilai tartamtu, utawa sawijine ukara (warta) kang ngandhut tetembungan kanthi werdi angka, sahingga antaraning tembung siji marang sijine padha gegayutan.

Miturut Djimakir (1898) sajrone Hadiwidjono (1967:70) Sengkala iki nalika jaman kuna diarani *Sakakala*, tegese angka taun pangetan jaman ratu Indu sing jejuluk Saka dek jaman 1888 utawa taun 78 Masehi. Taun Jawa ing kene dietung kanthi petungan suwene lumakune rembulan sing cacah ana 356 dina, nanging nalika taun

1555 jaman Sultan Agung diowahi dadi 355 dina saben taune. Sistem taun miturut Sultan Agung yaiku adhedhasar petungan Syaka, saka kunu petungan kang dioleh yaiku kanthi nggabungake tarikh Syaka karo tarikh Islam. Ing sistem iki kedadeyan-kedadeyan kang diandharake wektune luwih mligi maneh, yaiku mung sewates ngandharake taune wae.

Padmosoekotjo (1953:132) sengkalan yaiku pinengetaning taun tumrap wong Jawa sing nganggo tetembungan utawa gambar. Laras marang pamanggihe Sidomulyo (1987), ngandharake yen sengkalan yaiku panulise taun kawujudake nganggo tetembungan utawa gambar. Bratakesawa (1928:11) sengkalan utawa candrasengkala, kuwi petungan taun nganggo ukara utawa unen-unen, ora mawa angka. Tekan seprene sengkalan diperang dadi loro yaiku candra sengkala lan surya sengkala. Candra sengkala uga diarani taun Jawa.

Saka katrangan ing ndhuwur bisa didhudhut yen sengkalan yaiku sawijine petungan taun Jawa sing panulisane kawujudake nganggo tetembungan utawa gambar. Panulisan taun sengkalan iki beda marang panulisan taun padatan sing nggunakake angka. Panggambaran taun mau dironce sarana tetembungan utawa gambar. Tamtune tetembungan utawa gambar sing digunakake kanggo ngrakit taun wujud ora sembarang, nanging nganggo tembung utawa gambar sing mligi nduweni watak-watak panyimboling wilangan.

Titikane Sengkalan

Dibutuhake kewasisan tumrap pamaca supaya bisa ngartekake sawijine sengkalan. Amarga yen ora didheleng lan dingerteni kanthi premati, wujud sengkalan meh padha karo ukara-ukara basa rinengga liyane kaya wangsalan, bebasan, parikan, lan liyan-liyane. Nanging kanthi cara werdi tamtune sengkalan duwe maksud lan ancas sing luwih mligi yaiku nggambarake sawijine taun.

1) Tembung-tembunge mawa teges angka

Saben tetembungan kang ngrakit anane sengkalan ora mung sewates tembung kanthi teges asli, nanging ngandhut werdi-werdi angka tartamtu. Anggone para pujangga nulis ukara sengkalan iki minangka pepindhan. Semana uga dening para seniman sing ngasilake karya lukis, patung, ornament, ukiran, sing nduweni “watek”. Watek ing kene tegese golongan wilangan angka 1 nganti 10, Simpen (1988:2). Angka-angka iki mau disimbolake lumantar barang utawa samubarang, banjur dening pujangga digubah dadi sawijine ukara sing mawa teges angka taun.

2) Nggambarake watek wilangan 0-9

Miturut Padmosoekotjo, (1953:134-135) ngandharake tembung-tembung kang mawa watek wilangan dipertelakake kanthi ringkes kaya andharan ngisor iki.

- (1) Watak das: tembung-tembung kang ngemu surasa ora ana, awerdi langit utawa kosong.
- (2) Watak siji: barang kang cacahé mung siji, barang kang awangun bunder, janma manungsa.
- (3) Watak loro: barang kang cacahé loro, utawa samubarang sing sapasang.
- (4) Watak telu: geni lan barang-barang kang mawa geni.
- (5) Watak papat: banyu lan samubarang kang sajenise, samudra, lan tembung-tembung awerdi gawe.
- (6) Watak lima: buta, dhemit, panah, angina.
- (7) Watak enem: araning rasa, tembung-tembung kang ngemu surasa obah, tembung-tembung awerdi kayu, lan araning sadpada (*insect*).
- (8) Watak pitu: pandhita, gunung, jaran (nunggang) lan samubarang liya kanggo tunggangan.
- (9) Watak wolu: gajah, kewan rumangkang (*reptil*).
- (10) Watak sanga Barang-barang sing dianggep bolong, utawa dewa.

Saliyane watek das nganti watek sanga kang padatan digunakake kanggo nulis sengkalan, sajrone basa Jawa Kuna ditemukake tembung kang mawa watek wilangan luwih saka angka sepuluh. Kaya tembung bagaskara kang digunakake kanggo nggambarake angka 12, amarga sajrone mitologi Hindu nyebutake “rolas ditya” utawa rolas bagaskara. Kamangka saktembang bisa dadi sesulihe rong angka yaiku nujokake angka atusan lan ewonaning taun, Berg (1985:156).

3) Sengkalan memet lan lamba

Titikan sengkalan adhedhasar jinise diperang dadi loro, yaiku sengkalan lamba lan sengkalan memet. Sengkalan lamba yaiku panulise sengkalan sing karakit sarana tetembungan. Tuladhane akeh ditemokake sajrone kasusastran-kasusastran Jawa mligine Jawa kuna. Bab iki jalaran kasusastran ndhadekake teks minangka saranane. Akeh karya sastra saka pujangga Jawa kuna nganti Jawa anyar sing nggunakake sengkalan kanggo nggambarake sawijine taun, kaya sajrone serat Pararaton. Taun-taun kasebut umume ngandharake kapan wiwitaning naskah ditulis, lan karampungake.

Sengkalan memet yaiku panulise taun sengkalan sing karonce bisa kanthi wujud gambar, patung, utawa ornamen. Salah siji tuladha sengkalan sing kanthi wujud patung bisa kita temokna ing Kraton Yogyakarta lan Surakarta. Ing Kraton Yogyakarta ana ornament naga cacah loro sing awake madhep singkur-singkur, siji madhep mangetan lan sijine madhep mangulon. Kaloro bunthut naga iku padha-padha mblebet antaraning siji marang sijine. Dene dirakit dadi siji, ornamen mau ngemot

werdi taun 1682 (Jawa). Taun kasebut taun kanggo mengeti murwaning Keraton Yogyakarta dibangun.

4) Diwaca saka mburi mengarep

Titikan kaping pindho yaiku panulisan taun sengkalan biyasane diwaca saka mburi. Tuladhane kaya sengkalan “*suci tata ngesthi tunggal*”, sing yen diartekake dadi taun 1854. Kawiitan tembung sepisan yaiku *suci* sing ngemu watek angka 4, tembung sabanjure *tata* ngemu watak angka 5, *ngesthi* ngemu watak angka 8, dene tunggal iku 1. Kamangka yen dirakit ora diwaca taun 4581, nanging walikane yaiku taun 1854.

5) Bisa ditemokake ing manggala, isi, lan kolophon

Titikan sabanjure yaiku mligi kanggo sengkalan sing ditulis sajrone naskah, sengkalan bisa ditemokake ing perangan manggala, isi, lan kolophon naskah. Katerangan sajrone panulisan naskah padatané ditulis nggunakake candrasengkala utawa sengkalan. Sengkalan sajrone naskah padatané wujud lamba, amarga naskah lan seratan isine teks lan tetembungan.

6) Ana tetengere utawa ancer-ancer

Titikan liyane kanggo nengeri sengkalan sing ana sajrone teks naskah yaiku tetenger utawa ancer-ancer arep ditulise sengkalan. Pujangga kang arep ngewenehi katerangan taun candra sengkala biyasane ngewenehi tandha kanggo nitiki sengkalané, tuladhane kaya ing serat Siti Jenar sajrone Sudarso (2016:9) kanthi tembung “*tumapak candra sengkala, nir janma catur tunggal*”. Tembung *nir janma catur tunggal* iku minangka panulise sengkalan, sadurunge melbu ing sengkalan diwenehi tandha tembung *tumapak candra sengkala* minangka ancer-ancer. Kamangka kuwi kanggo nggampangake pamaca yen ukara kasebut nginformasikake sawijine taun.

Sengkalan lan Tradisi Hindu

Kabudayan Jawa ngenal sawijine sistem penanggalan, sistem iki dianggep penting lan duwe surasa sakral. Kapercayan iki ngrembaka marang sawijine pamawas dene namtukake tanggal lan wektu iku bisa nggawa peruntungan sajrone panguripaning manungsa. Peruntungan mau bisa tumuju marang samubarang kang apik utawa ala, pramila masyarakat Jawa ngenal cara petung kanggo nggoleki wektu kang dianggep paling trep kanggo saben tumindake. Tamtune kanthi pangajab bakal oleh kabecikan lan nulak samubarang kang dianggep ala (balak).

Tradisi panulisan sengkalan iki asil saka budaya India, jalaran tembung-tembung kang mawa teges wilangan mau akeh kang dioleh adhedhasar budaya agama Hindu saka India. Tuladhane kaya gajah kang mawa watek 8, iki jalaran sajrone kitab agama Hindu kerep disebutake wolu gajah sajrone ngalam. Utawa angka 5 kang digambarake marang buta, jalaran ing kitab agama Hindu dikenal kanthi tembung sansekerta *pancabhuta*, sing

tegehe “limang unsur”. Tembung iki uga ndhuweni makna setan/demon lsp.

Hermeneutika

Miturut Riceour sajrone Rafiek (2010:3) *hermeneutika* yaiku teori kanggo ngerteni isine teks lumantar cara nafsirake. Ing kene cara ngaji sawijine teks ora sewates mung saka proses ngaweruhi wae, nanging uga proses “nganakake”. *Hermeneutika* minangka ilmu kang ngandharake reription sastra lan ngandharake basa kanthi nggunakake teges kang luwih jembar (Teeuw, 1988:123).

Dene miturut Ratna sajrone bukune *Teori, Metode, dan Teknik Penelitian Sastra*, ngandharake yen metode *hermeneutika* iku padha karo teori *kualitatif* (2013:46). Pamanggihe Ratna yen metode *hermeneutika, kualitatif*, lan *analisis* isi iku sejatine padha-padha nggunakake cara penafsiran sing analisane disuguhake kanthi wujud deskripsi. Ing kene panliten ora mung sewates nggolek kabeneran kang ana, nanging uga ngonceki maknane kanthi optimal. Endraswara (2003:42) ngandharake yen tegese *hermeneutika* yaiku pangira-ira.

METODHE

Panliten naskah iki ditemoni data arupa dokumen utawa teks deskriptif, kamangka bisa diarani panliten kualitatif. Bogdan lan Taylor sajrone Moleong (2007:3) ngandharake yen metodologi kualitatif minangka prosedur panliten kang ngasilake data deskriptif arupa tetembungan katulis utawa lisan marang samubarang kang diteliti. Dene anggane njelntrehake asil datane digunakake metodhe deskriptif analitik. Metode deskriptif analitik iki bakale ngandharake analisis data kanthi jlentreh lan gamblang.

Naskah *Serat Candrageni* dipilih minangka objek kajiane, pramila dijupuk tintingan filologi kanggo ndhudhah isine. Kagiyan panliten filologi tamtune ora bakal adoh marang telaah naskah lan kritik teks. *Serat Candrageni* bakal digoleki panyimpangan-panyimpangan ing njerone nggunakake metodhe kritik teks. Asile bakal diwenehi aparat kritik arupa komentar ngenani maneka *variasi* tulisan sing ditemokake sajrone naskah.

Panulisan sengkalan nggunakake tetembungan kang ngemu werdi angka. Pramila digunakake metodhe *hermeneutika* utawa ilmu tafsir kanggo ngerteni makna lan werdi sing dikarepake sajrone teks naskah. Amarga lumantar metodhe tafsiran iki bakal nggampangake panliti anggane nemokake isi naskah sing kadhang angel kanggo dingerteni. Miturut Ratna (2013:46) metode *hermeneutika, kualitatif*, lan *analisis* isi iku sejatine padha-padha nggunakake cara penafsiran sing analisane disuguhake kanthi wujud deskripsi.

Sumber data sajrone panliten iki nggunakake data primer tunggal. Alesane jalaran metode sing digunakake yaiku filologi modern sing ing njerone ora nggatekake bandingan marang objek liya. Data primere yaiku *Serat*

Candrageni minangka sumber data tunggal sing saiki disimpen ing Museum Proklamator Bung Karno.

Data sing dioleh sajrone sumber data yaiku arupa teks, ukara, lan wacan minangka objek kajian utama sing kakandhut sajrone naskah *Serat Candrageni*. Wujud teks mau bisa arupa tembung-tembung, frasa, utawa ukara. Wujud mau dipethil minangka data nyelarasake marang kabutuhan analisis.

Instrument kang digunakake sajrone panliten iki diperang dadi loro yaiku instrument utama lan instrument panyengkuyung. Instrument utama yaiku panliti minangka panyusun lan panindhak panlitenan. Dene instrument panyengkuyung yaiku buku/serat minangka sarana panglumpukane data, internet, lan saperangan piranti kang digunakake nalika panlitenan kaya gambar foto naskah, buku cathetan, pulpen, lan kamera

Panliten iki nggunakake teknik metode pustaka kanggo ngumpulna data-datane. Metode pustaka yaiku teknik kanggo ngumpulake data kang nggunakake sumber data awujud tulisan lan kapustakan. Teknik pustaka iki cocog digunakake sajrone panliten iki gayut objek panliten dhewe arupa naskah. Dene tata cara anggone ngumpulake data antarane:

1) *Transkripsi*

Tahap *transkripsi* yaiku proses pangowahan teks saka siji ejaan marang ejaan liya, kanthi ancas nyaranake ejaan swara marang basa kang dikarepake, Purnomo (2013:101) nulis sakabehe dhata kang wus diolehi. Diperlokake upaya *transkripsi* dhata, amarga wujud dhata dhewe arupa naskah sing ditulis nggunakake akasara Jawa. Dhata mau *ditranskrip* saka aksara Jawa nganggo aksara latin nggunakake kaidah panulisan sing bener.

2) Maca naskah

Sawise iku dibacutake marang tahap maca naskah, tujuwane supaya panliti bisa ngerteni isine naskah. Maca naskah lawas sajrone panliten iki nggunakake teknik kang dianggep *relevan* marang sipat panliten. Sajrone maca naskah digunakake metode *hermeneutik* kanggo ngonceki isi naskah. Saliyane iku nalika maca naskah, panliti uga bisa nithiki lan ngewenehi tandha marang saperangan bagian naskah sing dianggep penting.

3) Merang isi naskah

Pamerangan data ditindhakake adhedhasar sub andharan kang arep dibahas sajrone panliten. Sajrone deskripsi naskah diperang data-data kang nyengkuyung kaya irah-irahan naskah, panulisan lan wektu panulisan naskah, basa, kahanan naskah, lan sapiturute. Dene suntingan teks merang data kanthi nggolongake tetembungan kang dikira kurang trep sajrone panulisane.

ANDHARAN

Dheskripsi Naskah

Tahap wiwitan sing dilakokake sajrone panliten filologi yaiku deskripsi naskah. Deskripsi naskah yaiku

identifikasi marang kahanan fisike naskah, isi teks naskah, nganti identitas pangarangan lan identitas panyalinan kanthi ancas kanggo ngasilake sawijine deskripsi naskah lan teks kanthi wutuh, Faturrahman (2015:77).

4.1.1 Irah-irahan Naskah

Irah-irahan *Serat Candrageni* bisa ditemokake ing rong bageyan, yaiku ing samak naskah lan sing kapindho didunungake ing bageyan manggal naskah. Irah-irahan sepisan ditemokake ing bageyan samak naskah, kahanane samak *Serat Candrageni* kaya gambar ing ngisor iki.

Gambar 4.1

Keterangan ngenani irah-irahan sing kaping pindho ditemokake ing bageyan manggala. Keterangan iku diandharna lumantar ukara ing kaca kawiwitan, pada kawiwitan. Dene data saka naskah sing ngandharna keterangan irah-irahan naskah, kaya pethilane ngisor iki.

“Punika wuryaning serat Candrageni, ingkang kababaraken watak katranganipun serat candrasengkala...” (Lp.2:143).

Kaloro keterangan saka naskah ing dhuwur nudhuhake yen irah-irahan naskah iki yaiku *Candrageni*. *Candrageni* dhewe bisa diperang dadi rong tembung, yaiku candra lan geni. Tembung “candra” dhewe nduweni teges yaiku pepindhan; nyritakake kahanan sarana pepindhan, Sudaryanto (2001:138). Banjur tembung “gni” utawa “gêni”. Gêni dhewe tegese yaiku latu, dadi ana pawuwuhan fonem /ê/ sing ngowahi gni dadi gêni.

4.1.2 Kahanan Fisik Naskah

Naskah *Candrageni* iki ditulis kanthi *recto verso* (wolak-walik), kaperang dadi 48 kaca (24 lembar). Peprincene yaiku isi naskah kaperang dadi 42 kaca (21 lembar), lan sing 6 kaca (3 lembare) arupa lembar kosong. Dene ukuran naskah *Serat Candrageni* bisa diwawas kaya tabel ing ngisor iki: Tabel 4.2

No.	Bab	Andharan	Katrangan
1	Cacahe kaca	48 kaca, utawa 24 lembar	Kaca siji nganti papat isine kosong, kaca lima pambuka, kaca sabanjure nganti pungkasan isine andharane serat.
2	Kandel naskah	0,7 cm	-
3	Dawa kertas	34 cm	-

4	Amba kertas	21,5 cm	-
5	Cacahe gatra	18 larik	Saben kaca kaperang dadi 18 larik, kejaba kaca 39 sing cacahe ana 17 larik.
6	Dawane kertas	15 cm	Wates kiwa lan tangan, banjur antarane kaca sisih kiwa lan sisih tangan ora padha.
7	Ambane teks	28 cm	Wates ndhuwur lan ngisor, banjur antarane kaca sisih tengen lan kiwa uga bedha.

4.1.3 Tulisan Naskah

Tulisan sajrone naskah Candrageni iki kagolong kurang cetha amarga saperangan ditemokake aksara kang wujud meah padha minangka katakteristik tulisan. Tuladhane kaya panulisan aksara /ba/, /nya/ lan /nga/, uga panulisan /na/ lan /sa/, /na/ lan /ka/. Saliyane iku tekse kena boboran mangsi saka teks ing kaca walike, pramila menehi pangaribawa cetha orane teks sing ana ing sawalike. Saperangan bageyan boboran mangsine saya cetha jalaran tau kena banyu. Nanging penganggone kertas folio garis bisa ndhadhekake tekse luwih rapi, sahingga katon luwih rapi. Ing ngisor iki bakal disuguhake karakteristik tulisan sing dianggo ing *Serat Candrageni*.

4.1.4 Basa Naskah

1) Ragam krama

Ragam krama dirasa basa kang paling *dominan* digunakake sajrone *Serat Candrageni* iki. Ing pacelathon padinan basa karma dhewe padatane digunakake kanggo wujud pangurmatan panutur marang mitra tuture, biyasane dianggo wong enom marang wong sing luwih tuwo, abdi marang majikan, wong kang wiwit kenal, utawa wong sing dikurmati. Tuladhane kaya pethilan ngisor iki.

...Rumaos kirang wijangipun, mila kalaras kaurutaken, awit watak satunggal dumugi watek sadasa, ingkang anunggil raos kagarba, ingkang boten nunggil raos katerangaken.... (Lp.2:143)

Kanggo wujud pangurmatane panulis kanggo pamacane, sing njalari panulis tansah nggunakake basa karma ing tulisane. Kata pethilan ing ndhuwur panulis nggunakake tetembungan kaya dene *rumaos, kirang, satunggal, sadasa, ingkang, nunggil, boten, kados*, lan sapiturute.

2) Ragam ngoko

Basa ngoko iki basa sing padatane digunakake minangka basa pasedinan, biyasane ditujokake kanggo wong sing luwih enom, luwih asor drajate, utawa kanggo

kanka sapantaran. Ukara kang nganggo ragam ngoko iki uga ditemokake sajrone *Serat Candrageni*, senajan mung sithik banget. Ragam ngoko kang dimaksud kaya tuladha ngisor iki.

Karenga --- tegese karungu nem prakawis (1) karungu wisikan (2) karungu wuwulangsa (3) karungu wawang setan (4) karungu jarka masan (5) karungu pangaleman (6) karungu pangrarasing gamelan. (Lp.2:152)

Basa kang digunakake ing teks Candrageni iki luwih *dominan* nggunakake ragam krama, meh wiwit manggala nganti tamate naskah nggunakake basa krama. Saka pethilan teks naskah ing ndhuwur bisa didheleng yen penganggone ragam ngoko bisa dicethakake kanthi tembung-tembung kaya *tegese, krungu, wisikan*, lan *pangrarasing*.

3) Basa Melayu

Ditemokake uga perangan liya saka naskah Candrageni ik, nanging isih dadi bageyan ing njerone naskah. Yaiku layang cilik ing pungkasaning kaca sing ditulis nggunakake basa Melayu, kaya pethilan ing ngisor iki.

"Hatoer kepada sobat baik Raden Mas Hario Soereosenoto graase. Majoor ander intendors Yang terhormat di Surakarta." (CG:layang).

Teks kasebut dinuga ditulis dening panyaline dhewe, amarga coretan mangsine dirasa memper marang tulisan aksara Jawane. Layang kasebut katon paling bedha, amarga ditulis nggunakake aksara latin. Tekse nggunakake ragam basa Melayu kanthi ejaan lawas. Amarga ing kene isih ngecakake penganggone fonem /oe/ minangka salah siji titikan fonem vokal sing dianggo ing paugeran ejaan lawas.

4.1.5 Isine Naskah

Naskah iki minangka salah siji reription sing isine luwih onjo fungsi *saintikane*, mula luwih nengenake bidhang kawruh tinimbang piwulang morale. Perangan wiwitan yaiku purwakane naskah, isine nudhuhake irah-irahanine naskah, panulise naskah, banjur isine naskah kanthi umum. Isine *Serat Candrageni* ngenani cak-cakan panulisan sengkalan, ing njerone ngandharna tembung-tembung mawa watek wilangan sing digunakake sajrone panulisan taun candrasengkala.

Panjentrehe kasepuluh angka kang mawa watek wilangan iku bakal dijelasake kanthi ringkes. (1) Watak siji, yaiku barang kang cacahe mung siji, barang kang awangun bunder, djanma manungsa, (2) watak loro yaiku barang kang cacahe loro, (3) watak telu yaiku geni lan barang-barang mawa geni, (4) watak papat yaiku banyu lan tembung-tembung kang awerdi gawe, (5) watak lima yaiku buta, panah, angina, (6) watak nenem yaiku araning rasa, tembung-tembung kang ngemu surasa obah, tembung-tembung kang awerdi kayu, lan araning sadpada,

(7) watak pitu yaiku pendhita, gunung, jaran, (8) watak wolu yaiku gajah, kewan rumangkang, (9) watak sanga yaiku barang-barang sing dianggep bolong, dewa, (0) watak das yaiku tembung-tembung kang ngemu surasa ora ana, tembung-tembung kang awerdi langit utawa dhuwur.

4.2 Suntingan Teks

Suntingan teks yaiku arupa kagiyatan panyuntingan kanggo ngasilake sawijine produk sing bisa trewaca dening masyarakat awam. Ing ngisor iki bakal diandharna saperangan kagiyatan suntingan teks kaya lelandhesan suntingan teks, asil suntingan teks, aparat kritik, lan komentar.

4.2.1 Landhesan Suntingan Teks

Ing lelandhesan suntingan teks iki bakala diwenehi katerangan tanda kang digunakake ing suntingan teks naskah *Serat Candrageni* minangka cak-cakan. Tanda-tanda kasebut antarane:

- / digunakake kanggo tanda koma
- // digunakake kanggo mungkasi ukara
- [] digunakake kanggo tembung kang ora bisa diwaca amarga rusak
- { } digunakake kanggo tembung kang bakal diilangi
- () digunakake kanggo tembung kang bakal diowahi lan dibenerake panulisane
- ___ angka pangkat digunakake kanggo tembung kang bakal diwenehi komentar
- (___) digunakake kanggo tembung kang bakal diowahi lan dibenerake panulise sarta kalebu sajrone komentar.

4.2.2 Asiling Suntingan Teks

Asil suntingan *Serat Candrageni* diandhrana kanthi wujud gancaran, jalaran wujud *Serat Candrageni* dudu arupa sastra tembang. Andharane diwenehi katerangan kaca, kanggo nggampangake pamaca. Andharan luwih jangkepe kaya ing ngisor iki.

Punika serat (Condragni)¹, (wisanga)² ning watek candrasengkala, awit watek kasatunggal, dumugi watek sadasa// (SC:kaca samak)

Punika wuryaning serat (Condragni), ingkang (kababaraken) watek (katrangngannipun) serat candrasangkala, saha mawi kekawin sekar (gageng) Kusumawicitra³, lampah {12}⁴ kacariyos ing ngajeng anggitanipun (Maharsi) wadhar Empu Wilasaya⁵, (pujongga) ing nagari purwa carita, saking karsa nata Prabu Widdhayaka⁶, inggih punika ingkang kasebut Prabu Aji (Basaka)⁷, ing ngajeng sampun kaanggit dados (condrasangkala), anamung jarwanipun dereng mawi kajeng, sababipun dados watek dereng kagelaraken. Rumaos kirang wijangipun, mila kalaras kaurutaken, awit watak satunggal dumugi watek sadasa⁸, ingkang anunggil raos kagabar, ingkang boten nunggil raos katerangaken. Utawi tetembunganipun ingkang mawa kajeng

kajejeraken wetah, urutipun kados ing ngandhap punika// (SC:kaca 1)

1# Rupa - tegesipun wujud¹⁰. Inggih punika (urutbing) cahya, mila dados watak satunggal. (Denne) cahya punika dados tandha gesanging umitah sadaya. --o--

(Condra) - tegesipun wulan purnama, inggih punika wulan gangsal welas¹¹. Mila dados watak satunggal, awit ing kina tumuruning widhadari Dewi Sri¹², anurunaken wiji, mila dados watak satunggal, dene dinten pipijening (manusa)// Sasi - tegesipun wulan jangkep¹³. Inggih punika pétang satunggal wulan. Mila dados watak satunggal. Dene lajeng angewontenaken wulan sapisan malih,

Nabi - tegesipun wudel¹⁴. Mila dados watak satunggal. Dene wudel dinamel (trésandhaning) asma sapisan. Awit jabang bayi yen sampun pupak puser lajeng dipunnamakaken (saprayogenipun)// (SC:kaca 2)

Sasa - tegesipun lintang, mila dados watak satunggal. Dene wujudipun ijen-ijen (satunggal-tunggal)¹⁵. Katingalipun saking ngalam madya¹⁶ (pada) sami kemawon.

Dhara - tegesipun weteng, mila dados watak satunggal, dene anampéni sari sarasaning wiji//

Bumi - tegesipun lemah, mila dados watak satunggal. Dene anuwuhaken wiji (tannem) tuwuh sapanunggilipun.

Budha - tegesipun luwih, mila dados watak satunggal. Dene luwih punika (minongka) pipijening (manusa)//

Roning - tegesipun cahyaning godhong, mila dados watak satunggal. Dene godhong punika (tresondha) gesanging (SC:kaca 3)

tanem tuwu, wiji (tukul) tatingal godhongipun. Yen tanpa godhong pejah//

Médi - tegesipun jubur, mila dados watak satunggal, dene jubur kangge margining susuker satunggal//

(ingkut) - tegesipun ringkes. Inggih punika tinunggilaken, mila dados watak satunggal. Dene kedah angumpulaken (golong) satunggal//

Dara - tegesipun paksi dara¹⁷, mila dados watak satunggal. Dene paksi dara saged nunggil ngayuming (manusa)//

Janma - tegesipun (manusa), mila dados watak satunggal. Dene manusa pipijening titah sadaya//

Heka¹⁸ - wiji, //

Daksuta - tegesipun awak kaliyan anak tunggil kadadosaning wiji, // (SC:kaca 4)

Siti²⁰ - tegesipun lemah wedhen. Mila dados watak satunggal. Dene saged manjila wujud piyambak.

Adhani²¹ - tegesipun srengenge, mila dados watak satunggal. Dene (sorotingpun) (amijangaken)²² kawujudan sawiji-wiji.

Wungkulan - tegesipun wutuhan, mila dados watak satunggal. Dene wutuh punika (teksih) wujud satunggal.

Kulani - tegesipun bunderan. Dene bunder punika wujud satunggal.

Nyata²³ - tegesipun temen. Dene temen punika manah sawiji//

Tunggal kabeh - tegesipun kumpul satunggal//

2 #Netra²⁴ - tegesipun paningal. (SC:kaca 5)

4.2.3 Aparat Kritik

Saperangan tembung-tembung ing *Serat Candrageni* sing dianggep minangka kaluputane pujangga anggane nulis bakal diandharna sajrone tabel aparat kritik ngisor iki. Aparat kritik tujuwane kanggo ngerteni wujud teks kang luput lan bener adhedhasar makna kang kinandhut sajrone teks.

Tabel 4.11
Aparat kritik

No.	Ing Naskah	Suntingan
Samak	Condagni	Candrageni
	Wisanga ning	Wisanggane
Kaca 1	Kababaraken	Ngababaraken
	katrangngannipun	Katranganipun
	Gageng	Ageng
	12	(diilangi)
	Maharsi	maha resi
	Pujongga	Pujangga
	Basaka	Saka
Kaca 2	Urutbing	Urubing
	Condra	Candra
	Manusa	Manungsa
	Dinnamel	Dipundamel
	trésandhaning	Sandhakake
	saprayogenipun	Saprayoganipun
Kaca 3	satunggal-tunggal	satunggal-satunggal
	Pada	Padha
	Minongka	Minangka
Kaca 4	Tukul	Thukul
	Inkut	Ingkud
	Golong	Digolongake
Kaca 5	Sorotingpun	Sorotipun
	amijangkaken	Amijahake
	Teksih	Taksih

4.2.3 Komentar

Komentar kanggo andharan asil suntingan sajrone teks *Candrageni* disajekake kanthi keterangan nomer kanggo nggampangake pamaca. Tembung-tembung kang dikomentari amung saperangan wae, tegese ora kabeh. Jalaran mung dipilih tembung kang narik wigati utawa tembung suntingan sing mbutuhake andharan kanthi luwih rinci.

1) Condrageni; diowahi dadi candrageni jalaran panulisan tembungé miturut ejaan sing bener yaiku nggunakake tembung ‘candra’ dudu *condra*. Candra dhewe tegese nyritakake sarana pepindhan, dene *condra* ora mawa teges.

- 2) Wisanga; saka tembung sanga, utawa sanga sipat ing watek angka panulisan taun sengkalan. Tembung wisanga disunting dadi wisangga jalaran watek kang dijelasake sajrone serat ora mung sanga, nanging nganti sepuluh. Watak pungkasan yaiku watak das utawa 0. Pramila wisanga disunting dadi wisangga supaya ora rancu, wisangga saka tembung ‘sangga’, ing Bausastra tegese kanggo nyangga.
- 3) Kusumawicitra; salah siji karya sastra kuna awujud Sekar Ageng kang dikarang dening Prabu Aji Saka. Nalika dadi ratu ing praja Medang kanthi gelar Prabu Girimurti, sajrone Depdikbud (1996:9).
- 4) 12, diilangi amarga ora nuwuhake werdi tartamtu kang mligi yen digayutna marang tembung sadurunge lan sawise, yaiku ‘*lampah 12*’. Ing serat ora kaperang dadi 12 bab utawa 12 carita, kamangka angka rolas diilangi.
- 5) Empu Wilasaya, disebutake ing naskah minangka pujangga panyerat naskah asli Candrageni, nalika jaman Prabu Ajisaka mrentah minangka ratu.
- 6) Prabu Widhayaka, jejuluk utawa gelar kang diduweni dening Prabu Ajisaka nalika mrentah praja Medang Kamulan nalika abad-8. Bab iki disengkuyung sajrone katerangan-keterangan sing ditemokake sajrone naskah-naskah lawas, salah sijine miturut katerangan Primbon Jayabaya.
- 7) Prabu Aji Basaka; sing dimaksud yaiku Prabu Aji Saka, wong saka India kang murukake piwulangan taun Çaka ing tlatah Jawa. Sajrone naskah dijelasake Prabu Aji Basaka minangka raja kang ngutus pujanga keratone kanggo nulis serat babon Candrageni. Miturut Hadiwidjana (1967:70) Aji Saka iku ratu saka India kang tumiba ing Jawa, jejuluk ‘Syaka’.
- 8) Sadasa, tembung ‘sadasa’ diganti dadi ‘das’. Amarga ing teks naskah tembung sadasa kaya ditujokake kanggo watek kasepuluh panulisan taun, pramila sajrone panulisan taun sangkala ora umum nggunakake watak sepuluh, sing ana mung watek kanthi angka das/0 nganthi sanga. Das/0 dhewe padatané dilambangake barang kang kopong, kosong, lan ora ana.
- 9) Wujud; tegese wujud ing manungsa. Manungsa wujud jasmani ana siji, kamangka tembung wujud nyimbolake watak siji.
- 10) Wulan gangsal welas; rembulan kang kahanane purnama, padha kaya wulan purnama. Diarani wulan jangkep, utawa wujud mbulan nalika jangkep (wutuh), padatané kadadeyan ana ing dina-dina tengahing sasi (dina kaping 13,14,15). Kurang luwih tengahing sasi rembulane bakal wutuh, kamangka kagolong watak siji.
- 11) Dewi Sri; dikenal saka tembung (Skr. *Sridevi*) minangka Dewi Pari, Dewi Kasuburan, (anuwhake

wiji pari/tetuwuhan supaya subur). Dipercaya dening masyarakat Jawa, Bali lan Sunda.

- 12) Wulan jangkep; dina ing petungan kalender sing cacahé wus jangkep 30-31 dina ing kalender suryasengkala utawa 29-30 dina ing kalender candrasengkala, padatané diarani sasi.
- 13) Wudel; saka tembung sansekerta 'nabi', nanging padatané ing sengkalan mung nyebutake tembung nabi (tanpa wudel). Wudel kagolong watak siji, jalaran wudele manungsa cacahé ana siji.
- 14) Satunggal-tunggal; satunggal-tunggal saka tembung satunggal kang wus ngalami proses morfologi dadi tembung dwilingga wutuh. Kaedah dwilingga wutuh sajroné paramasastra yaiku tembung lingga kang karangkep wutuh tanpa ana owahan apa-apa, Wisnu (2013:100). Kamangka satunggal yèn didhadekake dwilingga wutuh dadi satunggal-satunggal.
- 15) Ngalam madya; sawijine ajaran agama Hindu ngenani alam, diarani triloka utawa telung alam; alam nginggil (para dewa), alam madya (manungsa), alam ngandhap (setan, jin, buta). Alam madya kalebu alaming manungsa.
- 16) Paksi dara; paksi asalé saka tembung sansekerta sing tegesé manuk, dene basa kawine 'weruh' utawa sing dimaksud ing kene paksi dara yaiku weruh sing sanginggile.
- 17) Heka; werdine tunggal utawa wiji. Sansekerta=eka tegesé siji, banjur kawuwuhan panambah sa- dadi saheka yèn dijarwakake dadi 'sawiji'. Kamangka siji/tunggal lan wiji digolongake watak siji.
- 18) Siti; tegesé lemah, ing kene lemah ditegesi uga minangka bumi. Bumi cacahé ing ngalam donya amung siji.
- 19) Adhani; ora ditemokake sajroné kamus, kamangka diowahi dadi awani, saka lingga awan utawa srengenge. Awan; 1) siyang tegesé wayah srengenge wis dhuwur (siyang). 2) rahina, yaiku wayah srengenge surup (wengi). Diartekake sajroné dina kang pepék wayah awan lan wengi cacahé amung sepisan, kamangka dilebokake watak siji.
- 20) Amijangaken; diowahi dadi amijahake
- 21) Nyata; tembung nyata tegesé ora goroh, utawa tumemen, niat sing temen. Niat kang tumemen nyawijkake antarane manungsa lan karsane banjur manunggal dadi niat.
- 22) Netra; tembung sansekerta 'netra' tegesé mata/mripat. Mata cacahé ana loro yaiku mata kiwa lan tengen, dene bawane uga rong prakara yaiku merem lan melek. Pramila digolongake kanggo panyimbol watak loro.

Isi sajroné *Serat Candrageni*

Sawise ditintangi luwih jero, ditemokake saperangan isi sing bisa menehi elmu kelawan tata

panulisan taun sengkalan sajroné naskah iki. Isi ing njero serat Candrageni iku diperang dadi telu yaiku ngenani 1) angka-angka sengkalan, 2) landhesan panglumpukan angka, lan 3) kapercayan tradisi Hindu.

4.3.1 Angka-angka Sengkalan

Angka sing umume digunakake sajroné panulisan sengkalan cacahé ana sepuluh, yaiku 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, lan 9. Tembung panyimbol sig cacahé luwih saka sanga, wus nggunakake rong tembung.

4.3.1.1 Angka Siji

Wus tau diandharna ing bab sadurunge dene panyimbole golongan watak angka siji iki gayutane kelawan barang apa wae sing cacahé ana siji. Miturut Padmosoekotjo, (1963:134) ngandharake yèn watak siji iku wujudé barang (perangan anggane manungsa utawa kewan) sing cacahé mung siji. Saliyane iku barang kang awangun bunder, janma, manungsa. Ing njero *Serat Candrageni* saperangan tembung-tembung panyimbol watak angka siji antarane:

(1) Wungkulan

Wungkulan tegesé wutuhan, sajroné *Serat Candrageni* wungkulan iki isih kalebu wujud siji. Dene miturut kamus Bausastra wungkulan iku barang sing bwujudé bengkok mlengkung. Tembung wungkulan iki kalebu sajroné golongan panyimbol watak siji, cundhuk marang pamanggihe Padmosukotjo lan Simpen. Barang-barang sing wujudé wungkul dilebokake sajroné watak siji.

4.3.1.2 Angka Loro

Angka loro disimbolake marang barang apa wae sing wujudé sapasang, utawa sing cacahé mesthi loro.

(2) Netra

Netra tegesé paningal utawa mripat. Mripat yaiku salah siji pancandiya kang dianggo ndeleng. Adhedhasar wujudé mripate manungsa cacahé ana loro, utawa sapasang sebelah kiwa lan tengen. Barang kang cacahé loro lan sipate sapasang kalebu barang sing nduwe watak wilangan loro. Kaya mripat, pramila tembung netra dilebokake sajroné tembung panyimboling watak wilangan loro.

4.3.1.3 Angka Telu

Tembung sengkalan sing gayutane marang panyebute angka telu disimbolake karo geni, utawa barang-barang apa wae sing mawa geni.

(3) Siking

Sajroné kamus kawi tembung siking tegesé upet, cundhuk karo katerangan ing njero teks Candrageni dene siking tegesé latu upet. Upet yaiku iratan mancung (disuled pucuke dianggo nyunyukan). Barang sing isih ngandhut geni kagolong ing njero watak golongan telu. Dene miturut teks serat, siking dhewe asalé telu yaiku saka mancung, saka sepet, lan sing pungkasan saka onthel.

4.3.1.4 Angka Papat

Angka papat akeh disimbolake kelawan tembung-tembung sing gayutane karo banyu, utawa barang-barang sing isine banyu. Saliyane iku uga tembung-tembung sing duwe teges gawe.

(4) Ler

Ler ditegesi minangka banyu pucuk gunung, nanging miturut basa Kawi tembung ler tegese turun; hawah; supe. Tembung ler bisa njalari dilebokake sajrone golongan papat jalaran, ngelarasane marang tegese yaiku isih jinis banyu-banyuan. Kaping indo jalaran dijelasake dene ler utawa banyu pucuk gunung iku jinise ana papat.

4.3.1.5 Angka Lima

Miturut Pandosoekotjo, (1988:134) angka lima disimbolake kelawan samubarang apa wae sing ana gayutane karo buta utawa tunggal rasa karo buta. Saliyane iku uga barang-barang sing ana gayutane karo panah lan angin, kaya isi *Serat Candrageni* ngisor iki.

(5) Yaksa

Sajrone Bausastra (2001:1005), yaksa tegese buta lanang, dene yaksi tegese buta wadon. Ing njero teks *Serat Candrageni* tembung yaksa ditegesi minangka denawa wadon asesiyung. Pambada iki ora akeh menehi pangaribawa marang watake, jalaran kalorone isih ngemu teges buta. Mula tembung yaksa kalebu sajrone watak golongan lima.

4.3.1.6 Angka Enem

Tembung sengkalan sing gayutane marang panyebute angka enem disimbolake karo kayu, lan barang sing obah.

(6) Masadrasa

Masadrasa iku tegese rasa panganan, bab iki dijelasake ing perangan panjlentrehe tembung masadrasa kanggo nggambarake watak angka enem. Alesane jalaran rasa-rasa pokok ing panganan iku cacahé ana enem, antarane rasa sega, rasa lawuh, rasa wiji, rasa sayur,

(7) Gana

Sajrone basa kawi, tembung gana tegese ana akeh antarane dewa; jaler; kawasa; ungker; tandhing; wawrat; awang-awang; mega; langit; tawon, Winter lan Ranggawarsita (1988:49). Dene tembung sing dikarepake ing naskah iki yaiku gana sing tegese tawon. Tawon salah siji jinis kewan sapdapa sing duwe sikil cacah enem, mula digolongake sajrone watak angka enem.

4.3.1.7 Angka Pitu

Ora kaya panjlentrehe tembung-tembung sadurunge, ing watak pitu iki cacah tembungé amung sithik banget. Watak pitu gayutane karo pandhita, gunung, nunggang, jaran. Kaya tembung-tembung sajrone *Serat Candrageni* ngisor iki.

4.3.1.8 Angka Wolu

Watak angka woluh akeh digayutake marang gajah lan kewan-kewan rumangkang utawa (*reptile*).

(8) Basu

Tembung basu sajrone kamus Kawi tegese warana, tekek, segawon, sawer. Teges iki cocog kelawan katerangan ing serat, dene tembung basu ditegesi minangka tekek. Sejatine tekek beda karo ula, nanging isih sajenis minangka kewan rumangkang utawa *reptil*. Tekek lan bangsane digolongake sajrone watak angka woluh.

4.3.1.9 Angka Sanga

Sajrone *Serat Candrageni*, angka sanga akeh disimbolake kelawan barang-barang sing dianggep bolong. Saliyane iku uga disimbolake arang dewa.

(9) Trustha

Trustha tegese leng bedhil (Lp.2:154), dene trusthi tegese leng tulup (Lp.2:154). Bedhil lan tulup iku kalorone padha-padha aran sanjata utawa gegaman sing wangun pucuke kaya pipa bolong. Bolongan mau diisi mimis kanggo mbedhil. Panggon metune mimis nalika kanggo mbedhil iki wujud bolongan, mula rustha lan trusthi digolongake sajrone watak wilangan woluh.

4.3.1.10 Angka Das

Angka kapungkasan sing diterangake sajrone *Candrageni* yaiku watak golongan das. Watak angka golongan das utawa 0 iki gayutane marang samubarang sing ngemu surasa 'ora ana'. Utawa samubarang sing ateges langit lan dhuwur. Ing njero *Serat Candrageni* watak iki ora dijenengi watak das, tapi watak sepuluh senjata tembung-tembunge luwih mathuk marang panyimbol watak das. Yaiku tembung-tembung kang ngemu surasa ora ana, langit, lan dhuwur.

(10) Boma

Boma tegese suket mati, suket garing; awang-awang; langit, (Lp.2:156), dene gegana tegese ing nginggil (Lp.2:156). Kalorone isih nunggal sipat karo tembung langit, mula digolongake sajrone watak wilangan angka nul utawa das.

(11) Sonya

Tembung sonya saka basa kawi sing tegese suwung, sepi. Suwung tegese sepi, ora ana, tanpa isi. Cundhuk marang sipat panyimbol watak angka das utawa nul, mula data

(69) cundhuk menawa digolongake sajrone watak nul.

Landhesan Panggolongan Angka

Maksude landhesan panglompokan yaiku alesan geneya sawijine tembung iku digolongake sajrone angka sing dadi sipate. Alesan mau dijlentrehna cetha ing njero serat, dununge sawise panyebute tembung banjur sawise iku ana katerangan alesane. Sejatine panglumpukan tembung-tembung iki ana gayutane kelawan kapercayan agama Hindu, nanging ing serat *Candrageni* iki ana lesan panyengkuyung liya sing diperang dadi papat antarane adhedhasar jinise, adhedhasar daya, adhedhasar guna, lan adhedhasar asal.

4.3.2.1 Adhedhasar Wujud

Landhesan panglompokan tembung sing sepisan yaiku adhedhasar wujud. Tembung sing wus disebutake banjur dijlentrehake langsung cacah wujud sing cundhuk marang angka sing disengkali.

(1) Sasa (lintang)

Data sepisan iki tembung *sasa* utawa tegese lintang sing digolongake sajrone watak golongan siji. Katerangan iki kasengkuyung marang pethilan serat ing ngisor iki.

“Sasa, tegesipun lintang, mila dados watak satunggal, dene wujudipun ijen-ijen satunggal-satunggal. Katingalipun saking ngalam kemawon.” (Lp.2:143).

Tembung sasa utawa lintang digolongak sajrone watak siji jalaran wujud lintang iku tunggal utawa siji. Senajan cacah lintang sing bisa didheleng saka bumi ana ewonan, nanging wujud siji-siji. Adhedhasar pethilan ing ndhuwur nuduhake dene lintang digolongake watak siji jalaran wujud cundhuk marang cacah, yaiku lintang sing wujud ana siji.

4.3.2.2 Adhedhasar Daya

Landhesan panglompokan tembung sing kaping pindho yaiku adhedhasar dayane. Daya yaiku kakuwatan utawa prabawa sing dumunung ing sawijine barang. Tembung panyengkal sing disebutake mau duwe daya utawa kadibyan. Daya sing diduweni mau cacah cundhuk karo angka sing disengkali, mula digolongake sajrone watak angka sing disengkali mau.

(2) Sikara (tangan)

Data angka (11) yaiku tembung *sikara* utawa tegese tangan sing digolongake sajrone watak golongan loro. Katerangan iki kasengkuyung marang pethilan serat ing ngisor iki.

“Sikara, tegesipun tangan, mila dados watek kalih, dene tangan kawajibanipun makem mekar.” (Lp.2:144).

Tangan kalebu sajeroné golongan angka loro jalaran wujud pancen ana loro yaiku tangan sisih kiwa lan sisih tengen. Nanging katerangan ing njero serat sing dadi landesan tembung sikara digolongake watak loro, jalaran dayane tangan iku ana loro. Miturut pethilan ing ndhuwur, daya sing sepisan yaiku bisa makem, dene daya sing kaping pindo yaiku megar. Kaloro daya sing disebutake ing pethilan serat mau dadi salah siji alesan tembung sikara utawa tangan mau digolongake watak angka loro.

saged gesang sasana kisah sangkal putung wonten pethit (7) langlung sungi.” (Lp.2:154).

Ula duwe pangawas wolu, utawa daya cach wolu. Daya iku antarane bisa nyemburake wisa, bisa nyathek, bisa molah, bisa menek, bisa mungut, bisa urip senajan ora duwe buntut, lan sing pungkasan kulite bisa nglungsungi. Serat Candrageni ndhadhekake landhesan kapitu daya sing

bisa dilakoni dening nadha utawa ula. Sahingga tembung nadha digolongake sajrone watak wilangan pitu.

4.3.2.3 Adhedhasar Guna

Landhesan panglompokan tembung sing kaping telu yaiku adhedhasar gunane. Bedane karo daya yaiku, guna ing kene tegese sawijine daya kang bisa menehi pangaribaawa sing dirasa mupangati. Luwih cethane kaya jlentreyan data tembung-tembung sajrone *Serat Candrageni* ing ngisor iki.

(3) Bumi

Bumi yaiku palemahan sing dadi panggon panguripan makhluk ing donya. Bumi digolongake sajrone watak golongan siji. Alesane dijelasake kaya pethilan serate ing ngisor iki.

“Bumi-tegesipun lemah, mila dados watak satunggal, denne anuwuhaken wiji tanem tuwuh. Sapanunggal-ipun.” (Lp.2:143).

Pethilan ing ndhuwur nuduhake dene bumi iku panggon kanggo anuwuhake wiji. Tegese bumi iku panggon kanggo bangsane tetuwuhan mancep lan urip. Bab iku minangka salah siji bab sing mupangati, mligine kanggo tetuwuhan. Pramila alesan geneya bumi digolongake sajrone watak siji iki adhedhasar gunane.

4.3.2.4 Adhedhasar Asal

Landhesan sing pungkasan yaiku adhedhasar asale, kaya jlentrehan data saka serat ngisor iki.

(4) Pawaka

Ing njero serat dijelasake dene pawaka iki tegese latu pucuk redi. Latu iku geni, dene pucuk redi iku tegese pucuking gunung. Latu pucuk redi tegese geni sing ana ing pucuking gunung, utawa geni sing metu saka gunung. Geni saka gunung iki asale saka telung perkara, kaya pethilan serat ngisor iki.

“Pawaka - tegesipun latu pucuk redi, mila dados watek tiga, awit kawontenaning latu pucuk redi saking tigang prakawis. Sapisan latu salat saking walirang, kaping kalih saking latu dudupa, panuwananing amumuja, tiga saking padhidhiyan. Damel sarananing kasrepan.” (Lp.2:146).

Kaya kang dijelasake sajrone pethilan ing ndhuwur, dene pawaka utawa geni pucuking gunung iku sumbere saka telung perkara. Telung sumber mau sing dadi landhesan geneya tembung pawaka digolongake sajrone watak telu. Katelu sumbere geni iku yaiku latu dudupa, panuwananing amumuja, tiga saking padhidhiyan

4.3.3 Kapercayan Tradisi Hindu

Watak sawijine sengkalan bisa ditamtokake adhedhasar maknane utawa swarane. Makna-makna mau minangka asosiasi saka sawijine bab sing gayutane karo alam marang sawijine angka. Miturut Berg (1985:155) asosiasi mau dijupuk saka alam utawa saka tradisi agama Hindu. Semana uga sajrone Serat Candrageni, tembung-

tembung ditamtokake watak angkana adhedhasar kapercayan tradisi agama Hindu. Watak-watak iku antarane kaya jlentreyan data ngisor iki.

1) 7 jaran

Jaran yaiku salah siji kewan nusoni atracak wungkul, padatanane digunakake manungsa kanggo tunggangan, titian utawa kanggo narik kreta. Jaran dadi salah siji kewan sing dianggep sakral dening masyarakat agama Hindu. Jaran diarani kewan tunggangan saperangan dewa-dewa ing agama iki. Salah sijine yaiku kreta perang Dewa Surya, sing dicritakake ditarik dening 7 jaran. Digambarake kapitu jaran panarik kreta Surya iki wernane putih, nanging saperangan sumber uga nyebutake werna pelangi, (saka id.wikibooks.org, tgl 28/11/2018). Bab iki uga disengkuyung dening Berg, (1928:155) dene jaran lan piranti-piranti perang liyane diasosiasiake karo angka 7 jalaran ana pitu jaran kang narik kreta Dewa Surya (India). Landhesan iki uga digunakake sajrone *Serat Candrageni*, tuladhane kaya panyimbol watak pitu ngisor iki.

(1) “*Turangga -dene panganggèning kapal pitu...*” (Lp.2:152).

(2) “*Biksu - tegesipun sapi, mila dados watak pitu,...*” (Lp.2:153).

Data kaping (6) nyebutake turangga, turangga saka basa Kawi sing tegese jaran. Data kaping (7) nyebutake biksu minangka sapi. Geneya sapi uga kagolong watak pitu, jalaran ing kene sapi isih guru warga kelawan jaran. Sapi uga salah siji kewan mitologi Hindu, kewan iki uga dadi tunggangane perang salah siji Dewa. Samubarang kang isih ana gayutake kelawan tunggangan utawa piranti perang, bakale digolongake dadi sakwatak. Mula saka anane kapercayan kang ngrembaka iki, tembung jaran, sapi, lan piranti-piranti perang digolongake sajrone watak angka pitu.

PANUTUP

Dudutan

Naskah kanthi irah-irahan *Serat Candrageni* sing dadi tintingan panliten iki wujud teks gancaran sing nerangake tetembungan pangraken taun candrasengkala. Naskah iki kagolong naskah klasik sing disalin dening Bapa Hariyosenoto ing Surakarta. Sawise iku dihibahna marang Museum Yayasan Idaya Jakarta, banjur pungkasanane disimpen ing Museum Proklamator Bung Karno. Isine nggunakake basa Jawa anyar, saperangan uga nggunakake basa Kawi lan sansekerta. Naskahe kadapuk saka 48 kaca, kahanan wujud isih kepara apik lan wutuh. Kahanan alase ora mangaribawani kacethanan tulisan, jalaran tulisane isih cetha trewaca.

Suntingan teks *Serat Candrageni* ngasilake 135 tembung sing disunting, kabeh tembung iki banjur dilebokake sajrone kritik teks. Suntingan ing njero panliten iki dilandhesi marang kaluputan tulis dening

panyerat nalika nyalin naskah. Saliyane iku suntingan iki uga kanggo tembung sing panulisan ejaane angel dingerteni dening pamaca awam jaman saiki. Miturut pamawase panliti ana 91 tembung sing prelu dikomentari. Tembung-tembung sing dikomentari iki ora mung kanggo tembung ding diowahi lan disunting wae, nanging uga tembung-tembung sing narik kawigaten panliti.

Serat Candrageni iki kagolong teks *dekskriptif*, isine njlentrehake tetebungan pangrakit taun candrasengkala. Mula bab sing diemot sajrone serat iki isine ngenani kawruh tetembungan sengkalan. Kawruh bab tembung-tembung sengkalan sing ana ing njero serat iki ana telung bab. Telung bab iku antarane njlentrehake angka-angka sengkalan, njlentrehake landhesan panggolongan angka, lan landhesan kapercayan tradisi Hindu.

Pamrayoga

Tamtune tulisan iki ora bisa uwal saka kaluputan, saperangan tata tembung uga isih akeh sing kurang bener lan pener. Semana uga asil andhalaran lan analisis sing isih adoh banget saka sipat sampurna. Leres lepat anggone panulis napsirake teges data, ora uwal saka kawinatesane panulis minangka manungsa, pramila panulis nyuwun agunging samudra pangaksami.

Pangajab saka panulis mugia tulisan iki bisa aweh mupangat kanggo pamaca anggone nyinaoni bab naskah lan ilmu sing ana sesambungane kelawan panulisan taun candrasengkala. Para pamaca bisa ndudut lan mundut piwulangan becik ngengengi nguri-uri budaya Jawa supaya tansah lestari. Ancas liyane muga-muga tulisan iki bisa dadi sumbangan literasi utawa referensi kanggo dianakake panliten-panliten naskah lawas liyane utawa panliten bab piwulangan sengkalan.

KAPUSTAKAN

- Barried, Siti Baroroh, dkk. 1994. *Pengantar Teori Filologi*. Yogyakarta: Badan Penelitian dan Publikasi Fakultas (BPPF) Seksi Filologi, Fakultas Sastra Universitas Gajah Mada.
- Berg, CC. 1985. *Penulisan Sejarah Jawa*. Jakarta: Penerbit Bhatara Karya Aksara Jakarta.
- Bratakesawa. 1952. *Katrangan Tjandra Sengkala*. Jakarta: Balai Pustaka
- Djamaris, Edwar. H. 2002. *Metode Penelitian Filologi*. Jakarta: CV Manasco.
- Ekawati, Siti. 2015. *Mistik Kejawen sajrone Serat Wirid Kerajan (Tintingan Filologi)*. Skripsi tidak diperjual-belikan. Surabaya: UNESA.

- Endraswara, Suwardi. 2006. *Metode Panlitian Sastra*. Yogyakarta: Caps.
- Faturrahman, Oman. 2015. *Filologi Indonesia: Teori dan Metode*. Jakarta: Kharisma Putra Utama.
- Hadiwidjana, R.D.S. 1967. *Tata Sastra*. Jogjakarta: U.P. Indonesia.
- Hino, Rakai. Kamis, 26 Maret 2015. *Candra Sangkala dan Tokoh Aji Saka*, (online), (<http://sangagni.blogspot.com/2015/03/candra-sangkala-dan-tokoh-aji-saka.html>., diakses 22 Juli 2018).
- Istanti, Kun Zachrun. 2013. *Metode Penelitian Filologi dan Penerepannya*. Yogyakarta: Elmatara.
- Maulidiyan, Nisfullailah. *Pangetraping Primbon Jampi Jawi ing Bebrayan Jawa. Skripsi tidak diperjual-belikan*. Surabaya: UNESA.
- Moleong, Lexy J. 2007. *Metodologi Penelitian Kualitatif: edisi revisi*. Bandung: Remaja Posdakarya.
- Mulyadi, Sri W.R. 1994. *Kodikologi Melayu di Indonesia*. Jurnal Ilmu Pendidikan. (online). (<https://www.scribd.com/document/324922568/Kodikologi>., diakses 20 Februari 2018).
- Mulyani, Hesti. 2014. *Teori dan Metode Pengkajian Filologi*. Yogyakarta: Astungkara Media.
- Padmapuspita, J. 1966. *Pararaton: Teks Bahasa Kawi*. Yogyakarta: Penerbit Taman Siswa.
- Padmosoekotjo, S. 1953. *Ngengrengan Kasusastran Djawa II*. Yogyakarta: Penerbit Hien Hoo Sing.
- Purnomo, Bambang S. 2013. *Filologi dan Studi Sastra Lama: Sebuah Pengantar Ringkas*. Surabaya: Perwira Media Nusantara (PMN).
- Rafiek, M. Dr. 2010. *Teori Sastra: Kajian Teori dan Praktik*. Bandung: PT Refika Aditama.
- Ratna, Nyoman Kutha. 2013. *Teori, Metode, dan Teknik Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pusaka Pelajar.
- Robson, SO. 1994. *Prinsip-prinsip Filologi Indonesia*. Jakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa.
- Saputro, Karsono H. 2008. *Pengantar Filologi Jawa*. Jakarta: Wedatama Widya Sastra.
- Sidomulyo. 1987. *Sengkalan Tuwin Kawi Jarwa*. Surakarta: Cendrawasih.
- Simpem, Wayan. 1988. *Candra Sangkala*. Denpasar: Cempaka 2.
- Sugiyono. 2006. *Metode Penelitian Kuantitatif Kualitatif dan R&D*. Bandung: Alfabeta.
- Sudarso, Riangga Priyo. 2016. *Teges lan Werdine Sengkalan Lamba sajrone Kasusastran Jawa. Skripsi tidak diperjual-belikan*. Surabaya: UNESA.
- Sudaryanto & Pranowo, 2001. *Kamus Pepak Basa Jawa*. Yogyakarta: Badan Pekerja Kongres Bahasa Jawa.
- Suwarni, Sri Wahyu Widayati. 2011. *Dasar-Dasar Upacara Adat Jawa*. Surabaya: Bintang Surabaya.
- Suwarni, Sri Wahyu Widayati. 2016. *Sastra Jawa Klasik*. Surabaya: Bintang Surabaya.
- Teeuw, A. 1988. *Sastra dan Ilmu Sastra*. Bandung: Pustaka Jaya-Girimukti Pasaka.
- Tim, Depdikbud. 1996. *Pelestarian dan Modernisasi Aksara Jawa: Perkembangan Metode dan Teknik Menulis Aksara Jawa*. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan RI. (online), (https://books.google.co.id/books?id=wT6lCgAAQBAJ&pg=PA9&lpg=PA9&dq=sekar+ageng+kusumawicitra&source=bl&ots=cjCTN3kawn&sig=40M01cWlnID5xBR_01KtImWVFFw&hl=id&sa=X&ved=0ahUKEwjD1luP1NDbAhWZfCsKHdP9A3YQ6AEIJzAA#v=onepage&q=sekar%20ageng%20kusumawicitra&f=false, (diakses pada 13 Juni 2018).
- Winter, C.F. dan Ranggawarsita R.Ng., 1988. *Kamus Kawi-Jawa*. Yogyakarta. Gajah Mada University Perss.
- Wisnu, Tjatur. 2013. *Paramasastra Gagrag Anyar Basa Jawa*. Jakarta: Yayasan Paramalingua.
- nn. 2018. *Mitologi Perbandingan/Kuda Putih/ Hindu*. (online), https://id.wikibooks.org/wiki/Mitologi_Perbandingan/Kuda_Putih/Hindu#cite_note-Dallapiccola-1 (diakses 28 November 2018).